

قاضی میر احمد منشی قمی

ملتان نہر

مقدمہ، تصحیح، تعلیقات و فہنچانہ

سید کمال حاج سید جوادی

بیانیہ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

گلستان

تألیف

قاضی میراحمد بن شرف الدین حسین مُنشی قمی
(تولد ۹۵۳ق - درگذشت پس از سال ۱۰۱۵ق)

تصحیح بر اساس نه نسخه معتبر
مقدمه، تصحیح، تعلیقات و فرهنگنامه
سید کمال حاج سید جوادی

منشی قمی، احمد بن حسین، ۹۵۳-۱۴۰۵.	سرشناسه
گلستان هنر؛ تصحیح بر اساس نه نسخه معتبر؛ تألیف میر احمد بن شرف الدین حسین منشی قمی؛ عووان و نام پدیدآور	
مقدمه، تصحیح، تعلیقات و فرهنگنامه؛ سید کمال حاج سید جوادی.	
تهران؛ فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «من»، ۱۴۰۰.	مشخصات نثر
پنجاه و چهار، ۵۵۴ ص.؛ مصوب، نمونه.	مشخصات ظاهري
و ضعیف فهرست نویسی؛ فیبا.	
این کتاب در سال های مختلف توسط ناشران مختلف منتشر شده است.	شابک
کتاب‌نامه، من [۴۴]-۱۴۴۶- هجتبین به صورت زیرنویس.	پاداشرت
خوشنویسان ایرانی - سرگذشت‌نامه؛ Calligraphers, Iranian-Biography.	موضوع
نقاشان ایرانی - سرگذشت‌نامه؛ Painters-Iran-Biography.	موضوع
نذری‌گران ایرانی - سرگذشت‌نامه؛ Illuminators, Iranian-Biography.	موضوع
خوشنویسی - اصطلاح‌ها و تعبیرها؛ Illumination of books and manuscripts-Terminology.	موضوع
زنهبی - اصطلاح‌ها و تعبیرها؛ حاج سید جوادی، سیدکمال، ۱۴۰۰.	شناخته شده
NK ۲۹۶۲۹	ردہ بندی نگرہ
۷۲۵	ردہ بندی دیوبی
۸۴۳۱۵۷۸	شماره کتابشناسی ملی

هنر
گلستان

مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «من»

گلستان هنر

قاضی میر احمد بن شرف الدین حسین منشی قمی

مقدمه، تصحیح، تعلیقات و فرهنگنامه:

سیدکمال حاج سید جوادی

صفحه‌آر: میثم رادمهر

طرح جلد: مهدی مهدیان

چاپ اول ۱۴۰۰

شماره‌گان: ۱۰۰۰ نسخه

ناظر چاپ: میثم رادمهر

لیتوگرافی: فرآیندگویا

چاپخانه: شادرنگ

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۳۲-۳۰۹-۸

کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

مؤسسه: تهران - انتهای خیابان فلسطین جنوبی - خیابان لقمان ادهم - بن بست بودجه مهر - شماره

۲۴ - مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «من». تلفن: ۰۶۴۹۸۶۹۲۴-۶۶۹۵۱۶۶۲ - دورنگار

فروشگاه مرکزی: خیابان ولی عصر - نرسیده به چهارراه طالقانی - شماره ۱۵۵ - ساختمان

مرکزی فرهنگستان هنر. تلفن: ۰۶۴۹۰۹۹۰

پست الکترونیک: Info@matnpublishers.ir

نشانی اینترنتی: www.matnpub.ir

ایستاگرام: [matn_book](#)

فهرست مطالب

مقدّمة مصحّح	سیزده
متن گلستان هنر	[دیباچه]
۱	
مقدّمه: در باب احداث قلم و استناد آن به...	۹
فصل اول: در ذکر خط ثلث و مايشبه به و...	۸۱ - ۲۱
ابن مقله	۲۴
علی بن هلال، الشهیر به ابن بواب	۲۵
قبلة الكتاب جمال الدین یاقوت مستعصمی	۲۷
شیخ زاده سهورو ردی	۳۳
ارغون کاملی	۳۳
نصرالله طبیب	۳۴
مبارکشاه زرین قلم	۳۴
یوسف مشهدی	۳۵
سید حیدر گنده نویس	۳۵
احمد رومی	۳۶
پیر یحیی صوفی	۳۸
عبدالله صیرفی	۳۸
حاجی محمد بن دوز تبریزی	۴۱
حاجی محمد	۴۲
[مولانا شمس الدین مشرقی قطاعی]	۴۲
عبدالحقی	۴۲

۴۲	عبدالرحيم
۴۲	مولانا جعفر تبريزى
۴۳	عمر اقطع
۴۵	مولانا معروف خطاط بغدادی
۴۹	مولانا عبدالله طباخ
۵۰	مولانا نعمت الله بواب
۵۰	مولانا شمس ثانی
۵۱	مولانا پیر محمد
۵۱	امیر مجدد الدین ابراهیم ظہیری
۵۱	مولانا محمود سیاوش
۵۱	مولانا پیر محمد ثانی
۵۲	مولانا شمس الدین محمد ظہیر
۵۲	مولانا روزبهان
۵۲	میرعبدالقدار حسینی
۵۲	حافظ عبدالله
۵۲	مولانا شمس بایسنغری
۵۴	نواب میرزا بایسنغر ولد میرزا شاهرخ
۵۵	نواب میرزا سلطان ابراهیم
۵۸	میرزا سلطانعلی بن میرزا سلطان خلیل بن...
۶۰	مولانا عبدالحق سبزواری
۶۰	مولانا حافظ محمد
۶۱	حافظ قنبر شرفی
۶۳	مولانا نظام الدین
۶۴	مولانا حیدر قمی
۶۵	مولانا سید ولی
۶۵	مولانا شهره امیر
۶۶	مولانا نظام بخارایی
۶۷	مولانا محمد حسین
۶۷	مولانا حسین فخار شیرازی
۶۷	میرمنشی حسین قمی
۷۲	میرنعمت الله
۷۳	مولانا علی بیگ
۷۴	مولانا شیخ کمال سبزواری
۷۴	مولانا علا بیگ تبریزی

فهرست / هفت

مولانا مقصود	٧٥
میر نظام اشرف	٧٥
قاضی محمد باقر	٧٦
مولانا میرزا علی	٧٦
مولانا نظام الدین تبریزی	٧٧
مولانا علیرضا خوشنویس تبریزی	٧٨
مولانا میرزا حسن بیگ	٧٩
مولانا فغان الدین بلبل	٨٠
فصل دوم: در ذکر خوشنویسان تعلیق	٨٣ - ١١٦
خواجہ عبدالحی	٨٤
مولانا حاجی علی منشی	٨٦
خواجہ جان طغرایی	٨٦
مولانا شیخ محمد تمیمی	٨٦
مولانا ادريس	٨٧
مولانا درویش عبدالله	٨٧
خواجہ میرمحمد منشی قمی	٩٠
خواجہ عتیق منشی	٩٢
نواب میرعبدالباقی یزدی	٩٣
مولانا ادهم	٩٤
مولانا ابراهیم استرآبادی	٩٥
مولانا سلطان محمود	٩٦
مولانا اسماعیل	٩٧
میرمنصور	٩٧
میرقاسم	٩٧
مولانا بهاء الدین حسین مشهدی	٩٨
مولانا محمد قاسم	٩٨
خواجہ نصیر	٩٩
خواجہ اختیار منشی	٩٩
مفخر زمان میرزا شرفجهان	٩٩
میرزا روح الله	١٠٠
مولانا حسنعلی بیگ عرب کردلو	١٠٠
خواجہ میرک منشی	١٠١
محمدی بیگ	١٠١

۱۰۱	میرزا کافی
۱۰۲	میر قاسم منشی
۱۰۳	قاضی الو بیگ اردوبادی
۱۰۵	موسی بیگ
۱۰۵	قاضی عبدالله خویی
۱۰۷	خواجه مجdal الدین ابراهیم
۱۰۸	میرزا احمد
۱۰۹	خواجه ملک محمد منشی
۱۱۰	میرزا محمد
۱۱۱	مولانا میرزا محمد حسین
۱۱۲	میرزا حسین منشی
۱۱۳	مولانا محمد امین منشی
۱۱۳	اسکندر بیگ منشی
۱۱۵	خواجه علاء الدین منصور

۲۰۵ - ۱۱۷	فصل سوم: در ذکر خوشنویسان نستعلیق
۱۱۷	خواجه میر علی تبریزی
۱۱۷	مولانا جعفر
۱۱۸	مولانا اطهر
۱۱۸	مولانا عبدالرحمن خوارزمی
۱۱۸	مولانا عبدالرحیم
۱۱۹	مولانا عبدالکریم
۱۲۰	مولانا سیمی نیشابوری
۱۲۳	قبلة الكتاب مولانا سلطانعلی مشهدی
۱۳۰	رسالہ صراط السطور
۱۵۰	مولانا میر علی
۱۵۹	خواجه محمود بن خواجه اسحق الشهابی
۱۶۱	مولانا کمال الدین محمود رفیقی
۱۶۱	مولانا مجذون چپنوفیس
۱۶۴	مولانا ادھم
۱۶۵	مولانا شیخ عبدالله کاتب
۱۶۶	مولانا سلطان محمد بن مولانا نور الله
۱۶۶	مولانا سلطان محمد خندان
۱۶۷	مولانا عبدالی

فهرست / نه

١٦٨	مولانا شاه محمود
١٧٤	مولانا قاسم شادیشاہ
١٧٥	مولانا جمشید معماںی
١٧٦	مولانا میر عبدالوهاب
١٧٧	استاد امیر سید احمد
١٨٠	مولانا حسنعلی
١٨١	مولانا علیرضا
١٨٤	مولانا مالک
١٩٢	میر صدر الدین محمد
١٩٥	مولانا دوست محمد
١٩٦	مولانا رستمعلی
١٩٦	مولانا مجбуلی ابراهیمی
١٩٨	حافظ باباجان
١٩٩	میرزا محمود
٢٠٠	میر صنعتی نیشابوری
٢٠١	میر محمد حسین باخرزی
٢٠٣	میر خلیل اللہ
٢٠٤	میر محمود
٢٠٥	مولانا عبدالله شیرازی
٢٠٥	حافظ کمال الدین حسین واحدالعین
٢٠٧	مولانا سلیم کاتب
٢٠٨	مولانا شاه محمد مشهدی کاتب
٢٠٩	مولانا محمدامین
٢١٠	مولانا عیشی
٢١١	مولانا عبدالهادی
٢١٣	مولانا یاری
٢١٣	عیسیٰ بیگ
٢١٤	نواب میرزا یابوالفتح سلطان ابراهیم میرزا
٢٢٦	مولانا قاسم قانونی
٢٢٨	میر معزال الدین محمد
٢٣٩	مولانا میر محمد حسین
٢٤٠	مولانا اشرف الكتاب بابا شاه عراقی
٢٤٢	مولانا محمد رضا چرختاب
٢٤٢	مولانا محمد زمان

۲۴۳	میر وجیہ الدین خلیل اللہ
۲۴۵	مولانا محمد شریف
۲۴۵	میر عمار
۲۴۷	مولانا باقر خردہ
۲۴۷	مولانا مالک
۲۴۷	مولانا میر حسین سھوی
۲۴۸	مولانا حکیم رکنا [رکن الشمس]
۲۵۰	[امیر کمال الدین حسین جامی]
۲۵۰	مولانا شمس الدین محمد
۲۵۱	مولانا سلطان حسین تونی
۲۵۱	مولانا محمد امین
۲۵۳	مولانا علیرضا تبریزی
۲۵۵	مولانا نعمت اللہ
۲۸۹ – ۲۵۷	فصل چہارم: در ذکر احوال نقاشان
۲۶۴	مولانا فاسمعیلی
۲۶۵	خواجہ میرک
۲۶۵	مولانا حاجی محمد
۲۶۵	استاد درویش
۲۶۵	خلیفہ حبیۃ
۲۶۵	استاد بهزاد
۲۶۷	استاد دوست دیوانہ
۲۶۷	استاد سلطان محمد
۲۶۷	مولانا میرزا علی
۲۶۸	شاہ جنت بارگاہ ابوالقا سلطان شاہ طهماسب
۲۷۰	نواب ابوالفتح بهرام میرزا
۲۷۱	مولانا نظیری قمی
۲۷۱	آقا میرک نقاش
۲۷۲	میر مصور
۲۷۳	مولانا قدیمی
۲۷۳	خواجہ عبدالوهاب
۲۷۳	خواجہ عبدالعزیز
۲۷۴	میرزا غفار قربلاش
۲۷۴	مولانا مظفر علی

فهرست / بازده

آقا حسن نقاش	۲۷۵
میر حسن زینالعابدین تبریزی	۲۷۵
مولانا شیخ محمد	۲۷۶
ابوالفتح سلطان ابراهیم میرزا	۲۷۷
مولانا علی مشهور به کله گوش	۲۷۹
مولانا یاری مذهب	۲۷۹
مولانا غیاث الدین محمد مذهب مشهدی	۲۸۰
استاد حسن مذهب	۲۸۰
مولانا عبدالصمد مشهدی	۲۸۱
مولانا محمدامین جدولکش	۲۸۱
مولانا عبدالله شیرازی	۲۸۲
سیاوش بیگ	۲۸۳
ابوالمعصوم میرزا	۲۸۳
آقارضا	۲۸۴
مولانا حبیب الله	۲۸۵
صادق بیگ	۲۸۶
میریحی	۲۸۷
مولانا ندرعلی قاطع	۲۸۷
مولانا کپیک	۲۸۸
مولانا قاسم بیگ تبریزی	۲۸۸
خاتمه کتاب: در باب جدول و تذهیب و رنگ‌های الوان و ...	۳۰۱ – ۲۹۱
قاعدۀ جدول مرصع به طریق نظم	۲۹۱
جدول دوله	۲۹۲
جدول مشتا	۲۹۲
جدول سه تحریر	۲۹۲
در صفت مالیدن لاچورد	۲۹۲
در صفت لاچورد شستن	۲۹۳
قاعدۀ طلا حل کردن	۲۹۴
در صفت رنگ‌های الوان و آمیختن آن به هم	۲۹۵
شنگرف	۲۹۵
رنگ لاچورد	۲۹۵
رنگ زرنيحی	۲۹۶
رنگ سرخی	۲۹۶

۲۹۶	رنگ سفیدی
۲۹۶	رنگ آسمانی
۲۹۶	رنگ گلگون
۲۹۷	نوعی دیگر
۲۹۷	در صفت ساختن انواع از مرکب
۲۹۹	نوعی دیگر
۲۹۹	نوعی دیگر
۳۰۰	نوعی دیگر
۳۰۰	طریقه نوشته از کاغذ بردن
۳۰۳	تعلیقات
۴۰۱	فرهنگنامه
۴۴۱	فهرست منابع و مأخذ
۴۴۷	نمايه‌ها
۴۴۸	آيات
۴۴۹	احاديث و عبارت‌های عربی
۴۵۰	کسان
۴۶۱	گروه‌ها و اقوام
۴۶۲	جای‌ها
۴۶۵	ماده‌تاریخ‌ها
۴۶۶	کتاب‌ها، کتابه‌ها و مجالس
۴۶۷	عبارت‌های دعایی
۴۶۸	اشعار فارسی
۴۷۹	اشعار عربی
۴۷۹	اشعار ترکی
۴۸۰	واژه‌ها
۴۸۵	گنجینه: گزیده‌ای از آثار هنرمندان گلستان هنر
۴۸۷	فهرست تصویرهای بخش گنجینه

مقدمة مصححة

بی‌گمان گلستان هنر از مشهورترین کتاب‌های تاریخ هنر خوشنویسی و نگارگری ایرانی است. آوازه این کتاب و نویسنده آن در آغاز سده بیستم در روسیه، آلمان، هندوستان و انگلستان پیچیده بود. در ایران نیز مقالاتی در همان دوران درباره مؤلف آن نگاشته شد که در ادامه این مقدمه به آنها خواهیم پرداخت. ولی شایان ذکر است که یکی از دانشمندان کاشان، در سال ۱۳۴۵ش، در مقاله‌ای اشاره کرد: «مستشرقانی که گفته‌اند ما برای نخستین بار مؤلف گلستان هنر را به جامعه فرهنگی معرفی کردیم در اشتباہ‌اند، زیرا همشهری نویسنده مقاله، حاج ملا احمد نراقی در کتاب خود، قاضی احمد قمی، مؤلف گلستان هنر، را صد و پنجاه سال پیش در زمرة فضلای زمان نام بردۀ است و یک نامۀ ادبی منشیانه او را نقل کردۀ است» (نراقی ۱۳۵۳).

اما در هر صورت نمی‌توان انکار کرد که تلاش مستشرقان در معرفی این کتاب و دیگر تأییفات قاضی احمد قمی بود که وی را در ایران مشهور کرد.

معرفی قاضی احمد قمی در آثار مستشرقان

اولین مقاله درباره قاضی احمد را استاد سمنوف^۱ روسی، در سال ۱۹۲۵م، ضمن بحث درباره بهزاد نقاش نگاشته و از نسخه خطی گلستان هنر که در مسکو بوده خبر می‌دهد.^۲

1. A.A. Semenov

۲. ر.ک: مقدمة انگلیسی در کتاب مینورسکی با مشخصات زیر:
Calligraphers and Painters, A Treatise by Qadi Ahmad Son of Mir Monshi (circa A. H. 1015/A. d. 1606), translation from the Persian by V. Minorsky, whith an introduction by B. N. Zakhoder, translated from the Russian by T. Minorsky, Washington: Freer Gallery of Occasional Papers» 1959.

و نیز نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی، ج ۶، ۵۴۳.

دانشمند دیگری که قاضی احمد را در آلمان معرفی کرد پروفسور والترهیتس^۱ بود. او در سال ۱۹۳۵ مطلبی درباره یکی دیگر از تألیفات قاضی احمد به نام خلاصهالتواریخ، که در برلن نگهداری می‌شد، ارائه کرد.^۲ و بعدها زاخودر^۳ مستشرق روسی، مقاله‌ای درباره کتاب نوشت و سپس در سال ۱۳۲۶ ش/ ۱۹۴۷ مترجمه روسی گلستان هنر را براساس همان نسخه خطی مسکو منتشر کرد.^۴ زاخودر مقدمه‌ای درباره محتوای کتاب و مؤلف آن نگاشت، اما آن را با عنوان «رساله علمی درباره خطاطان و نقاشان» ارائه کرد.

در سال ۱۹۳۹ م نیز دانشمندی انگلیسی به نام کلارا سیسل ادواردز^۵ مقاله‌ای در این باره نگاشت.^۶ اما، مهم‌ترین اقدام برای معرفی قاضی احمد و گلستان هنر او کار سترگ دانشمند بزرگ، ولادیمیر مینورسکی،^۷ است. مینورسکی با جمع‌آوری نسخه‌های گلستان هنر از لندن، حیدرآباد و آلمان، به ترجمه آن پرداخت و در سال ۱۳۳۸ ش/ ۱۹۵۹ م این اثر را در ۲۲۳ صفحه و با عنوان خوشنویسان و نقاشان در واشینگتن منتشر کرد. این ترجمه با استقبال فراوان پژوهشگران و علاقهمندان هنر ایرانی روبهرو شد؛ بهویژه که مینورسکی ترجمه مقدمه روسی زاخودر را در کتاب خود آورد بود.^۸

در سال ۱۹۶۴ م، هانس مولر، دو بخش از خلاصهالتواریخ را با عنوان «شاه عباس یکم» در وسیلاند به چاپ رسانید و چهار سال بعد، اریکا گلاسن بخش دیگری از همین کتاب را با عنوان «نخستین صفویان» در فرایبورگ در ۱۹۶۸ چاپ کرد. (اشرافی ۱۳۸۳: نه)

معرفی قاضی قمی و گلستان هنر در آثار دانشمندان ایرانی

نخستین مقاله فارسی درباره گلستان هنر را در سال ۱۳۱۷ ش زهرا داعیزاده در مجله ارمغان در معرفی نسخه حیدرآباد هندوستان به چاپ رساند. (برای دیدن مقاله رک:

1. W. Hinz

۲. رک: مقدمه انگلیسی مینورسکی.

3. B.N. Zakhoder

۴. مشخصات ترجمه زاخودر:

Qadi Ahmad Ibrahim b. mir munshl al- Husayni, *Traktat o kalligrafah i khudzhnikah*, 1596-1005, Moscow- Leningrad, 1947.

5. C.C. Edwards

۶. رک: مقدمه انگلیسی مینورسکی.

7. V. Minorsky

۸ رک: مقدمه مینورسکی.

(۶۷: ۱۳۷۷) داعیزاده

در سال ۱۳۲۷ش خبر چاپ کتاب زاخودر در مسکو در مجله پیام نو درج شد.
در این خبر آمده بود:

رساله علمی قاضی احمد عبارت است از گلچینی ادبی (آنتولوژی) که در ایران شهرت و نمونه‌های زیادی دارد. لیکن رساله قاضی احمد بر سایر این نوع رساله‌ها این مزیت را دارد که به شرح تعلیمات درباره اساس و قواعد رسم الخط اکتفا نمی‌نماید؛ بلکه مؤلف وظایف دیگری برای خود تعیین می‌کند. رساله او عبارت است از مجموعه تراجم احوالی که به ترتیب قدمت زمانی در هر یک از فصول آن گنجانده است. رساله قاضی احمد مقدم بر وقایع‌نگاری، جنبه تاریخی و هنری دارد» (۴۵: ۱۳۲۷).

بعد از گذشت بیست سال از نگارش مقاله اول، در بهار سال ۱۳۳۷ش، داعیزاده مقاله دیگری با عنوان «گلستان هنر، کتابی در فنون مختلف نقاشی» چاپ کرد که باعث معرفی هرچه بیشتر کتاب شد (رک: داعیزاده ۱۳۳۷: ۲۳).

در سال ۱۳۳۶ش، مرحوم حاج حسین نخجوانی، در مجله دانشکده ادبیات تبریز، مقاله‌ای نگاشت و در آنجا از نسخه خود به نام «گلستان هنر» یاد کرد و گفت که این نسخه شرح احوال خطاطان و نقاشان و مذهبان عصر صفویه است. در این مقاله بود که مشخص شد رساله «خطاطان و نقاشان» که زاخودر ترجمه کرده بود همان گلستان هنر است (رک: نخجوانی ۱۳۳۶: ۱۶-۱).

نام کتاب

می‌دانیم که واژه «هنر» در ادبیات کهن و فرهنگ ایرانی معنای عام و گسترده‌ای داشته است. هنر به معنی «علم»، «فضیلت»، «کمال»، «کیاست»، «شجاعت» و «зорمندی» و «صناعت» و «فن» بوده است. در واژه «هنر» حتی مفهومی از «حکمت» هم نهفته است. همان‌گونه که در یونان باستان و زبان‌های لاتین این معنی آمده در زمانه تألیف گلستان هنر نیز، بر اساس «رساله صناعیه» میرفندرسکی، هنر دارای همان مفهومی است که در بالا به آن اشاره شد.

بسیار شگفت‌آور است که قاضی قمی واژه «هنر» را به مفهومی که ما امروز از آن مراد می‌کنیم به کار برد؛ خوشنویسی و هنرهای وابسته به آن و نیز نگارگری و شرح احوال هنرمندان را در تألیف خود «گلستان هنر» نامیده، رویدادی که در نوشت‌های

فارسی زبانان کمتر به وقوع پیوسته است.

زندگینامه، احوال و آثار قاضی احمد قمی

درباره احوال و آثار قاضی احمد قمی، مستشرقانی که پیشتر ذکر آنان رفت و همچنین نویسنده‌گان دیگری چون سیدحسین مدرسی طباطبایی در خلاصه‌البلدان (۱۳۵۴)، احمد گلچین معانی در تاریخ تذکره‌های فارسی (ج ۱: ۳۵۰) و احسان اشراقی در مقدمه تصحیح خلاصه‌التوریخ (ج ۱: ۱۳۸۳)، «پیشگفتار»، بیست و هشت) سخن گفته‌اند. مبنای نوشته همگان، همان زندگینامه خودنوشت قاضی قمی (سهیلی خوانساری ۱۳۷۷: «مقدمه»، پنجاه و چهار به بعد) است که در دو کتاب وی آمده است. خلاصه آن بدین قرار است:

نام: احمد بن شرف الدین الحسینی الحسینی القمی.

محل تولد: قم

تاریخ تولد: روز پنجشنبه هفدهم ربیع الاول سال ۹۵۳ق

نام پدر: شرف الدین حسین حسینی، ملقب به میرمنشی

تاریخ درگذشت پدر: شب جمعه ۷ ذیقعدة الاحرام سال ۹۹۰ق در سن هفتاد و دو سالگی

محل دفن پدر: مرقد حضرت عبدالعظیم در ری

شغل پدر: منشی سام میرزای صفوی، وزیر و منشی جهان سیفی قزوینی از وزراei شاه طهماسب صفوی. در سال ۹۶۹ق معزول شده و مشخص می‌سازد که در سال ۹۷۴ق به همراهی پسرش مجدداً مشغول به کار دولتی شده بود.

نام جد مادری: کمال الدین حسین مسیبی، از شهر مسیب عراق بوده و به قم مهاجرت می‌کند.

شغل جد مادری: تصدی امور و مهمات قم از طرف شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۰۸ق.

سال‌شمار زندگی

۹۶۴ق: مسافرت به مشهد مقدس، در سن یازده سالگی همراه پدر.

۹۶۴-۹۸۴ق: اقامت در مشهد مقدس، به مدت بیست سال.

مقدمه مصحح / ۱

- ۹۷۴ق: مسافرت به عتبات عالیات کربلای معلی و نجف اشرف.
- ۹۷۴ق: همراه پدر در جمع ادبیانی بود که در نوشنامه تعزیت و تهنیت برای سلطان سلیمان دوم عثمانی شرکت داشتند،
- : مأموریت نوشنامه تاریخ صفویه از طرف شاه اسماعیل دوم،
  - : در زمان شاه محمد خدابنده مقام مستوفی‌الممالک را داشت.
  - وزارت اردوغدی خلیفه و ممیزی بلوکات ورامین ری.
- ۹۸۸ق: استیفای دفتر شرعیات با وزارت دیوان‌الصدراء.
- ۹۹۳ق: در میدان جنگ صائین قلعه در پای علم حمزه میرزا صفوی بوده است.
- ۹۹۴ق: وزارت شهر قم.
- ۹۹۹ق: پایان نگارش خلاصه‌التواریخ به نام شاه عباس.
- ۱۰۰۵ق: تصدی منصب کلانتری.
- پایان نگارش گلستان هنر.
- ۱۰۰۷ق: تصدی شغل دیوانی در قزوین.
- به سعایت از کارها معزول می‌شود و قزوین را ترک می‌کند و به قم می‌آید.
- ۱۰۱۵ق: ملاقات با خوشنویسی به نام مولانا محمد امین در قزوین.
- ویرایش، بازنگاری و تجدید نظر در گلستان هنر.
- ۱۰۱۵ق به بعد: اطلاعی دیگر از وی در دسترس نیست، تاریخ درگذشت و محل دفن وی را نمی‌دانیم.

آثار و تألیفات^۱

۱. گلستان هنر (كتاب حاضر)
۲. منتخب‌الوزراء

اثری است ناتمام درباره زندگینامه برخی از وزرای معروف و نمونه‌هایی از منشآت. این کتاب در کتابخانه توینینگ نگهداری می‌شود و نسخه عکسی آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

۱. همان، پیش‌گفتار «چهارده». و نیز:
استاد گلچین درباره تذكرة مجمع‌الشعراء می‌نویسد: سال ۱۹۳۵م در مسکو به دست آمده در مقدمه تذکره گلستان هنر ترجمه زاخودر از وجود آن خبر داده شده (گلچین معانی (۱۳۵۰)، تاریخ تذکره‌های فارسی، ج ۲، ۱۴۱، تهران) در صورتی که در مقدمه زاخودر چنین مطلبی نوشته نشده است.

۳. جمع‌الغیار

در شرح حال نویسنده‌گان و شاعران آذربایجان، عراق و خوزستان؛ در شش مجلد کوچک.

۴. تذکرة مجمع‌الشعراء و مناقب‌الفضلاء

کتابی است درباره آثار شاعران و هنرمندان که در گلستان هنر و خلاصه‌التواریخ از این کتاب یاد کرده است، متأسفانه از این کتاب تاکنون اطلاعی به دست نیامده است.

۵. خلاصه‌التواریخ

در پنج مجلد که از چهار مجلد نخست آن اطلاعی در دست نیست، ولی از مجلد پنجم آن چندین نسخه باقی مانده که اختصاص به تاریخ صفویه دارد. خوشبختانه این اثر تصحیح شده و در دو مجلد در سال ۱۳۸۳ چاپ شده است.

۶ و ۷: دو اثر دیگر قاضی احمد یکی رساله‌ای است در احوال و مفاسد و مناقب قم و دیگری «نامه‌ای به یکی از فضلازادگان جاسب قم» که آقای مدرسی طباطبایی اولی را از ریاض‌العلماء و دومی را از خزانی نرافی نقل کرده است.

شاگردان نویسنده گلستان هنر

قاضی احمد شاگردان بسیاری داشته است چنان که خود چنین اشاره کرده است:
هر رند که در مصطبه مسکن دارد   بوبی ز من سوخته خرم من دارد
هر جا که سیه‌گلیم و آشفته‌دلی است   شاگرد من است و خرقه از من دارد

از شاگردان معروف او اسکندر بیک منشی، مؤلف تاریخ عالم‌آرای عباسی است (رک: گلچین معانی ۱۳۵۰: ج ۲، ۷۲۳).

استادان نویسنده گلستان هنر

قاضی احمد در گلستان هنر از چند استاد خوشنویس و هنرمند خود نام می‌برد، کسانی چون:
۱. شاه محمود، مشهور به «ازرین قلم» که در مشهد خدمت او رسیده است.

مقدمه مصحح / نوزده

۲. میر سید احمد، در همان مشهد بوده. درباره او می‌نویسد: «گاهی مشق از حضرت میر گرفته و تعلیم از وی گرفتم و در سلک شاگردان او متظم بودم.»
۳. علی اصغر مصور، در کتابخانه ابراهیم میرزا.
۴. محمد امین، می‌نویسد که وصالی و افسانگری و رنگ کردن کاغذ را از وی آموخته است (رک: گلچین معانی ۱۳۵۰، ج ۲، ۷۲۳).

ویژگی‌های نویسنده و شیوه نگارش او

قاضی احمد شخصیتی چندبعدی داشته است. از یک سو ادیب و نویسنده‌ای توانا و زبردست بود و واقع‌نگاری زیرک و در عین حال هنرمندی که هم شعر می‌سرود و خطاطی می‌کرد و هم آشنا با هنر نگارگری و رشته‌های متعدد آن بود. زندگینامه شاعران و عالمان شیعه را می‌نوشت و آثار آنان را یادآوری می‌کرد. این ویژگی را در کمتر نویسنده‌ای می‌توان یافت. این ویژگی‌های او در جای جای دو تألیف مهم در دسترس او، یعنی گلستان هنر و خلاصه‌التواریخ، مشهود است.

از بازترین ویژگی‌های دو اثر مهم قاضی احمد سبک نگارش اوست. او با تسلط فراوان به زبان عربی و فارسی و ادبیات هر دو زبان و با قلمی منشیانه توانسته است نثری فاخر و شکوهمند از خود به یادگار گذارد. قلم او بهقدری دلپذیر است که متكلفانه بودن سبک او را در موسیقی و آهنگ ترکیب کلمات فراموش می‌کنیم. توانایی او در نگارش منشأت به حدی بوده که برای نوشتن نامه تسلیت به خلیفة عثمانی همراه پدرش دعوت می‌شود.

و همان‌طور که گذشت، نوشته‌های او از چنان شهرتی برخوردار بود که بعد از ده‌ها سال حاج ملا احمد نراقی نمونه‌ای از خامه او را در کتاب خود می‌آورد (نراقی بی‌تا: ۴۲۴)

«صورت مراسله‌ای که جناب قاضی احمد قمی به یکی از فضلازاده‌های بلوک جاسب، که از جمله بلوک قم است، نوشته:

بسم الله الرحمن الرحيم

من غایبانه مایل آن روی مهوشم   بی‌مت نظر به خیالی از آن خوشم

هر چند دیده رمدرسیده نظاره آن جمال باکمال و آن نهال ملوک فضل و افضال
نموده، اما اوصاف پسندیده و اخلاق حميدة ایشان را از شجاع زمان و لیث غضیفر
اوام، یعنی محمود جهان بسیار استماع نموده و مشتاق و معتقد ایشان گشته، همیشه
به خیال و آرزو به وصال و شرف اتصال اشتغال دارد.
ماچون نمی‌رسیم بدان آرزوی دل یارب تو آرزوی دل ما را به ما رسان

والد مرحوم ایشان همواره به زیارت این بیچاره گاهی که در این صوب با صواب
توقف داشت آمدی و مراسم خیر یاد و آشنایی و روابط همسایگی را منظور می‌داشت
به مقتضای الـدالـرشـید یقـتدـی بـآـبـائـهـ الـحـرـ اـگـرـ عـلـمـ فـرـمـایـدـ ثـمـرـهـ دـنـیـ وـ آـخـرـتـ خـواـهـ
یافت و خیرها خواهد ساخت.

هر رند که در مصتبه مسکن دارد   بُوْبِيِ زَ مَنْ سُوكْتَهْ خَرْمَنْ دَارَد
هر جا که سیه گلیم و آشفته دلی است   شاگرد من است و خرقه از من دارد

بر ضمیر منیر فیض مأثر مستور نماند که موضع شریف جاسب به طریق دار
المؤمنین قم ... از اراضی طیبه و اماکن مشرفه است و مردم آنجا از زمان بعثت الى
یومنا هذا شیعة اثنی عشریه و صاحب ایمان اند و فضائل آن بقیه فاخره بسیار است...
... از جمله صلحاء و انتیاء که از موضع جاسب بسیار برخاسته اند سالک مسالک
طریقت شیخ نظامی است که سید بوده و اسمش سید الیاس بن الیاس مشهور است
چنانچه خود گفته:

در خط نظامی ار نهی گام   بینی عدد هزار و یک نام
الیاس کالف بری ز نامش   هم با نود و نه است کامش
دیگر می‌فرماید:
چو در گرچه در بحر گنج دگم   ولی از فهستان شهر قم

حضرت شیخ از اقطاب و او تاد بوده سلاطین زمان را به خدمتش سر مفاخرت بر
آسمان رسیده چنان که خود می‌فرماید:
چو دیدم آسمان برخاست از جای
بگفتم بوسمش همچون زمین پای

در عتبه فقر و درویشی سلاطین زمان و ارباب حکم و فرمان پیوسته به ملازمتش
شتافته اند، چنانکه خود در مناجات و توحید می‌گوید:

مقدمه مصحح / بیست و یک

چو به عهد جوانی از بر تو
به در کس نرفتم از در تو
همه را بر درم فرستادی
من نمی خواستم توانم دادی
چون که بر درگه تو گشتم پیر
زانچه ترسیدنی است دستم گیر

و دیگر حالات شیخ (نظمی) بسیار است و در عصر سلطان طغرل بن ارسلان بوده
و در شهور سنه ۵۵۶ مزارش در ظاهر بلده گنجه مطاف اهل عالم است و کلمات شیخ
از اعجاز است».

و در پایان نامه، فاضل نراقی می نویسد:
«تمام شد مکتوب حضرت افادت و افاضت پناه حقایق و معارف آگاه اعلم علماء
قاضی احمد قمی رحمة الله».«

بانگاهی به مقدمه خلاصهالتاریخ و جای جای این اثر قدرت سخا را درک
می کنیم، مانند (قمی ۱۳۸۳: ج ۱: ۲-۱):

ای مُلک تو مُلک دل ارباب یقین
در مُلک تو شاهان جهان خاکنشین
بر خاک اگر نسیم لطف تو و زد
خیزد ز پی سلطنت روی زمین

بهترین امری که معتکفان صوامع قدس دیباچه 'كتاب مرقوم، يشهده المقربون' را
به آن موشح سازند و نیکوترين حرفی که محترمان مجتمع انس در فهرست 'ان کتاب
الابرار لغى علیین'، مثبت گردانند، حمد و احتجاج وجودی است جل الطافه علینا... .
... و صلات صلوات نامیات سروری را درخور است که نهال اقبالش به طراز
'لولاک لما خلقت الافلاک'، مطرّز شده و تحفة تحيّات برگزیده‌ای را لائق که یرلیغ
رفیعش به آیه 'اصطفیناه فی الدّنیا'، موشح گشته. شعر:

طراز خاتمت نقش نگینش کلید نه فلك در آستینش
گهش آهو سخن گوید گهش شیر گهش حجت زبان و گاه شمشیر

صاحب خلوت لی مع الله، سرور مقربان درگاه، 'قل للذين [يرجون] شفاعة'، احمد
صلوّا عليه و سلموا تسليما. و بعد از او بر پادشاه تخت امامت، مالک ملک ولايت
صدر مستند 'انما ولیکم الله'، صاحب منصب 'ولمن والاه'، چراغ افروز صومعه 'انا و
علیّ من نور واحد'، خرمن سوز 'کل شیطان مارد'، ممدوح به سوره کریمه 'هل اتنی'
موصوف به خطاب 'انت منی بمنزلة هارون من موسی...'.

سال تأثیف و مطالب کتاب

با بررسی نسخه‌ها مشخص می‌شود که قاضی قمی گلستان هنر را در سال ۱۰۰۵ق به پایان برد و سپس بعد از چند سال آن را بازنگری و ویرایش کرده است.

نگارش نخست: براساس محتوی کتاب و تاریخ نگاشته شده در آخر نسخه سالارجنگ و مجلس شورای اسلامی، تأثیف کتاب در سال ۱۰۰۵ق پایان یافته است، مطالب اشاره شده در متن عبارت است از:

۱. نویسنده درباره خواجہ مجدد الدین ابراهیم خوشنویس آورده است (قمی تصحیح حاضر: ۱۰۸)

«... مدّتی وزارت شاهزاده پریخان خانم نمود... بعد از واقعه شاهزاد مدت بیست سال در دارالسلطنه قزوین متزوی بود...»
پریخان خانم در سوم ذیحجه ۹۸۵ق به قتل رسید و بعد از بیست سال به تاریخ ۱۰۰۵ق می‌رسیم.

۲. آخرین شرح حال با تاریخ ذکرشده مربوط به وفات مولانا حسنعلی خوشنویس به سال ۱۰۰۳ق است. (همانجا)

مطلوب پایانی دو نسخه سالارجنگ و مجلس بروشني تاریخ اتمام رساله را در سال ۱۰۰۵ق چنین می‌نویسد (همان: ۲۸۹):

«... در چاشت روز یکشنبه ۹ شهر ذیحجه الحرام سنّه اربع و الف که از کجی‌های فلک کج‌رفتار مدت گرفتاری از حدّ دو سال متجاوز شده بود و وادی خلاصی روی ننموده بود و امیدوار بود که به حرمت لبیک حاجیان لطیفه از غیب انگیخته شود و مهمات این فقیر صورتی بباید که به دوستکامی متوجه وطن مألف گردد و به سلامت به دیدار فرزند ارجمندم و سایر احباء و اقوام مشرف گردد. این رساله اتمام یافت و الحمد لله الملک الکریم المنان در روز جمعه ۴ شهر صفر ختم بالخير و الفتح والظفر سنّه خمس و الف به شرف سجاده و پابوس نواب اعلیٰ مشرف گردید و بعد از مراحم بی‌دریغ مصنّف، کلانتری شفقت فرمودند... .»

ناگفته نماند که زاخودر و مینورسکی هم تاریخ تأثیف رساله را همان ۱۰۰۵ق می‌دانند. (دانشپژوه، دفتر ششم: ۵۴۵)

قاضی قمی در این تاریخ که نگارش نخست است در دیباچه، کتاب خود را به شاه عباس و فرهاد خان قرامانلو تقدیم کرد (رک: همان: ۵۴۵؛ و نیز در بخش تعلیقات

مقدمه مصحح / بیست و سه

تصحیح حاضر، مقدمه این تحریر نخست به صورت کامل آمده است). این سردار پس از فتح گیلان در سال ۱۰۰۳ق، به اندازه‌ای مورد توجه شاه عباس قرار گرفت که او را فرزند خود خواند. مؤلف گلستان هنر رابطه این دو شخص را چنین توصیف می‌کند:

شاه با خان خود پدر پسرند   بی تکلف قرین یکدگرند
چون دوشمشیرو یک غلاف آمد   بهر تسخیر ملک در سفرند

البته، مصرع «بهر تسخیر ملک در سفرند» اشاره به این دارد که در آن سال‌ها شاه عباس و فرهاد خان همراه یکدیگر به جنگ با ازبک‌ها رفتند.

اما فرهاد خان قرامانلو پس از شکست مورد غضب شاه عباس قرار گرفت و به فرمان وی در سال ۱۰۰۷ق کشته شد. در ادامه به این واقعه بیشتر اشاره خواهیم کرد. مطالبی که در این کتاب آمده است عبارت است از:

۱. دیباچه: در حمد باری و نعت نبی و منقبت ائمه اثنی عشر و مدح شاه عباس اول. نویسنده در پایان دیباچه به ستایش خان زمان، ابوالمنصور فرهاد خان قرامانلو، پرداخته است (این دیباچه عیناً در بخش تعلیقات تصحیح حاضر آمده است).
۲. مقدمه: در باب احداث قلم و پیدا شدن خط و استناد آن به حضرت امیر المؤمنین علی (ع).

۳. فصل اوّل: در بیان خط ثُلث و ما يُشَابِهُ.

۴. فصل دوم: در ذکر خط تعلیق.

۵. فصل سوم: در شرح خط نستعلیق به همراه رساله منظوم «صراط السطور» از سلطانعلی مشهدی.

۶. خاتمه، در احوال نقاشان و مذهبان، عکس‌سازان و قاطعان خط و افشارگران و رنگ‌آمیزان و صحافان.

قاضی قمی در این نگارش عنوان تألیف خود را ننوشته است و بدین ترتیب زاخودر، که این نگارش را ترجمه کرده است، آن را با عنوان «رساله علمی درباره نقاشان و خطاطان» به زبان روسی به چاپ رسانید.

ویرایش کتاب و تجدید نظر در برخی مطالب

قاضی قمی بعد از گذشت چند سال از نگارش گلستان هنر، مجدداً آن را ویرایش می‌کند، و با تجدید نظر مختصری در آن، تدوین جدیدی ارائه می‌دهد.

در این مرحله برای تکمیل رساله خود از وقایع مربوط به سال ۱۰۰۷ق به بعد یاد می‌کند.
در شرح احوال مولانا محمد مامین عقیلی، که از خوشنویسان اردبیل بوده، می‌نویسد:
«در تاریخ شهر محرم الحرام سنه خمس عشر و الف، در دارالسلطنه قزوین
ملاقات افتاد» (قلمی، تصحیح حاضر: ۲۵۱).

بنابراین این تغییرات باید دوازده سال بعد از نگارش نخست باشد، یعنی در سال
۱۰۱۵ق. تجدید نظری که صورت پذیرفته موضوعات مختلفی را شامل می‌شود.
موضوعاتی چون:

۱. حذف نام شاه عباس و فرهاد خان از دیباچه.
۲. انتخاب عنوان برای تألیف خود که آن را «گلستان هنر» نامیده است، در این سه بیت:

بدین گل‌ها که آمد رشک بستان	شکفته باد یا ربّ گلشن جان
گلستان هنر نامش نهاده	خردچون چشم‌دل‌سویش گشاده
فقیرش داده ترتیبی بدین سان	چو گلزار ارم از بهر خوبان

۳. اضافات و تجدید نظری هم نسبت به برخی از مطالب نگاشته شده به عمل آورده است. مطالب درج شده در این نگارش دارای دیباچه، مقدمه و چهار فصل و خاتمه به ترتیب زیر است:

۱. دیباچه: در حمد باری و نعت نبی و منقبت ائمه اثنی عشر و سبب تألیف کتاب.
۲. مقدمه: در باب احداث قلم و پیدا شدن خط و اسناد آن به حضرت امیر المؤمنین علی(ع) و موضوع علم خط.
۳. فصل اول: در بیان خط ثلث و مایشابه (با ذکر پنجاه و هشت تن از استادان این خط).
۴. فصل دوم: در ذکر خط تعلیق (با ذکر سی و هشت تن از استادان این خط).
۵. فصل سوم: در شرح خط نستعلیق (با ذکر شصت و هفت تن از استادان این خط) به همراه رساله منظوم «صراط السطور»، اثر سلطانعلی مشهدی.
۶. فصل چهارم: در ذکر احوال نقاشان و مذهبان و عکس‌سازان و قاطعان خط و افسانگران و صحافان (با ذکر چهل و یک تن از استادان هنرمند).
۷. خاتمه: در باب تذهیب و جدول و رنگ الوان و ساختن مرکب به انواع مختلف.
در این تدوین، تعداد خوشنویسان صد و شصت و پنج نفر است و از بیست و

مقدمه مصحح / بیست و پنجم

نه هنرمند نقاش نام می‌برد. از تذهیب کاران پنج هنرمند و از قاطعان و جدول کشان و صحافان و افسانگران حداقل یک هنرمند را آورده است. گلستان هنر را می‌توان تذکره شاعران نیز دانست، زیرا در این اثر به هنرمندانی که علاوه بر خوشنویسی و نگارگری، شاعر هم بوده‌اند اشاره می‌شود. تعداد این شاعران هنرمند چهل و چهار تن است.

مشخصات نسخه‌های خطی گلستان هنر

الف: نسخه‌های نگارش نخست گلستان هنر

۱. نسخه مسکو

اطلاعات مربوط به این نسخه را که زاخودر به روی نوشته، مینورسکی در ترجمه خود آورده است. چنان‌که دیدیم این نسخه قدیمی‌ترین نسخه یافتشده از این اثر است که در موزه فرهنگ‌های شرقی مسکو نگهداری می‌شود. گفته شده که قاضی احمد این نسخه را با خط نستعلیقی زیبا شخصاً برای اهدا به ابوالمنصور فرهاد خان قرامانلو نوشته بود.

این نسخه دارای ۷۵ برگ و ۱۵۰ صفحه، در قطع $22/5 \times 15$ سانتی‌متر است و هر صفحه آن ۱۴ سطر دارد. هشت تصویر نگارگری نیز در این نسخه وجود دارد و با جلد چرمی قهوه‌ای کمرنگ و طلاکوب صحافی شده است.

در سرآغاز کتاب نام مؤلف و شاه عباس و فرهاد خان آمده، اما عنوان ندارد. زاخودر که ترجمه روسی رساله را براساس نسخه مسکو به انجام رساند، آن را با نام «رساله علمی درباره نقاشان و خطاطان» منتشر کرد. مینورسکی از این نسخه استفاده کرده و با نسخه لندن مقابله و سپس آن را به انگلیسی ترجمه کرده است (دانش‌پژوه، دفتر ششم: ۵۴۳).

در تصحیح حاضر، این ترجمه با علامت اختصاری «م» نشان داده شده است. عدد کنار «م» در تصحیح حاضر صفحه ترجمه مینورسکی است که با مراجعه به آن اختلاف نسخه مسکو با نسخه‌های دیگر نشان داده می‌شود.

۲. نسخه لندن

نسخه لندن، نسخه‌ای دیگر از نگارش اول کتاب قاضی قمی است که در اختیار کلارا سیسیل ادواردز، خاورشناس بریتانیایی، قرار داشت. او در سال ۱۹۴۹ م تصحیح این

کتاب را آغاز کرده بود، اما به علت بیماری، در سال ۱۹۵۱م ادامه کار را به مینورسکی واگذار کرد.

این نسخه ۸۸ برگ و هر برگ ۱۲ سطر دارد، که در ابعاد ۲۳×۱۴ سانتی‌متر صحافی شده است. این نسخه نیز با حاشیه‌ای بسیار زیبا به خط نستعلیق نوشته شده و از فصل یکم شروع می‌شود و دارای هشت تصویر است که در ترجمه انگلیسی آمده است (همان: ۵۴۴).

علامت اختصاری این نسخه در تصحیح حاضر، «الف» است. عدد کنار «الف» شماره صفحه ترجمه انگلیسی مینورسکی را نشان می‌دهد که با مراجعه به آن اختلاف نسخه مشخص می‌شود.

۳. نسخه اول کتابخانه سalarجنج هندوستان^۱

این نسخه به شماره ۵۹۸ در کتابخانه سalarجنج بهادر در حیدرآباد دکن، در هندوستان، نگهداری می‌شود. این نسخه را شخصی به نام علاء‌الدوله موسوی، احتمالاً بین سال‌های ۱۰۰۵ و ۱۰۲۹ق، به خط نستعلیق نوشته و مطالب آن را گزیده و تا حدی کوتاه ساخته است.

این نسخه با ۱۴۴ برگ در ۱۷×۱۸ و ۱۸ سطر به ابعاد $۶/۷ \times ۳/۸$ و $۱۷/۲ \times ۹/۶$ سانتی‌متر تدوین شده است. به علت افتادگی‌های آغاز کتاب، نام اصلی آن مشخص نیست و نام مؤلف نیز از لابهای متن به دست می‌آید. اما در صفحه عنوان آن نوشته‌اند: «تذكرة اسامی خوشنویسان و مصوران و مذهبان». از مجموع این مشخصات می‌توان چنین استنباط کرد که این نسخه نیز تحریر نخستین رساله است.

در این نسخه اسامی کسانی که آن را خریده‌اند نوشته شده، مانند: حاجی کمال‌الدین محمد در شیراز یا محمدعلی الحسینی.

این نسخه دارای تذهیب و جدول‌هایی است که در سال ۱۰۱۵ق انجام شده است. میکروفیلم آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۴۸۳۲ موجود است. علامت اختصاری این نسخه در تصحیح حاضر «د» است.

۱. اطلاعات مربوط به این نسخه در فهرست نسخه‌های سalarجنج، صص ۲۴۲-۲۴۷ با اسامی به انگلیسی درج شده است؛ و نیز در دانش‌پژوه، دفتر ششم: ۵۴۵

مقدمه مصحح / بیست و هفت

ب: نسخه‌هایی که مؤلف بازنگاری کرده است
۴. نسخه حاج حسین نخجوانی

این نسخه، که اساس تصحیح حاضر است، مانند نسخه دوم کتابخانه سالارجنگ، تحریر دوم رساله قاضی احمد است و تنها نسخه‌ای است که نام کتاب و نام مؤلف هر دو در آن آمده است. مطابق توصیف حاج حسین نخجوانی، این نسخه نام و شرح حال ۱۶۵ خوشنویس و ۴۱ نقاش و مذهب و صحاف را در بر دارد. در قرن یازدهم قمری نوشته شده است.

این نسخه در حال حاضر متعلق به کتابخانه ملی به شماره ۱۹۱۸۳ است و اندازه آن $۱۴/۷ \times ۹/۵$ سانتی‌متر است. (درایتی، ج ۲۷: ۹۷)
علامت اختصاری این نسخه در تصحیح حاضر «ن» است.

۵. نسخه هینس

این نسخه را مستشرق آلمانی در اختیار داشته و مینورسکی آن را دیده و اظهار داشته که مشابه نسخه نخجوانی است. (دانشپژوه، دفتر ششم: ۵۴۵؛ مقدمه مینورسکی: ۷۱۱؛ فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی، ج ۲: ۲۴۸)

۶. نسخه دوم کتابخانه سالارجنگ در حیدرآباد هندوستان به شماره ۵۶۴
این نسخه ۷۶ صفحه ۱۶ سطري دارد و قطع آن ۱۷×۱۲ سانتی‌متر و سطح نوشته‌شده آن ۱۵×۹ سانتی‌متر است: با خط شکسته شفیعایی نوشته شده و هیچ تصویری ندارد و متعلق به قرن سیزدهم قمری است. همان‌طور که ذکر شد، مینورسکی عکس این نسخه را در اختیار داشت و با بررسی آن دریافت که متن آن با نسخه‌های مسکو و لندن تفاوت‌هایی دارد. در نتیجه، معلوم کرد که نسخه دوم حیدرآباد به بازنگاری رساله قاضی احمد مربوط می‌شود. از آنجا که یک صفحه و نیم از آغاز نسخه مفقود شده، در اینجا هم نشانی از نام رساله نیست. در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران میکروفیلم آن به شماره ۴۸۳۵ نگهداری می‌شود. (فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی، ج ۳: ۱۱۱)
علامت اختصاری آن در تصحیح حاضر «ح» است.

۷. نسخه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۵۷

این نسخه به خط نستعلیق است، ولی عناوین آن به خط نسخ و کاتب آن احمد بن

علی بن ملا اسماعیل است و تاریخ کتابت آن ۷ محرم ۱۳۱۷ق است.
رکابه دارد. نام کتاب به خط جلی در صفحه عنوان درج شده است.

جلد آن تیماج روغنی با نقش گل و بوته الوان و اندازه سطرها $18 \times 11/5$ سانتی متر است. (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۴۴: ۳۸؛ منزوی، ج ۳: ۳۸)

علامت اختصاری آن در تصحیح حاضر «ج» است.

۸ نسخه منتخبات گلستان هنر متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی این نسخه به خط نستعلیق است و کاتب آن میرزا باباخان فضل الله می‌باشد، این نسخه مجدول است و به تاریخ شعبان ۱۳۰۴ق کتابت شده است و دارای سرلوح با یادداشتی است که احتمال دارد خط فرهاد میرزا باشد که به تاریخ صفر ۱۳۰۵ق نوشته شده است.

کتاب دارای ۵۶ برگ ۱۰ سطري است و اندازه هر صفحه $21/5 \times 15/5$ سانتی متر و جلد آن تیماج است. این نسخه منتخبی از گلستان هنر است و از ابن‌مقله شروع می‌شود. (همان: ۳۸؛ درایتی، ج ۹۷: ۲۷)

علامت اختصاری آن در تصحیح حاضر «ش» است.

ج: نسخه‌هایی که استادان از روی نسخه‌های خطی رونویسی کرده‌اند

۱. رونوشت نسخه سالارجنگ متعلق به داعی‌الاسلام، که به فرزندش بانو زهراء‌بیانی زاده رسید و او درباره کتاب مقاله‌ای نگاشت، همان گونه که پیش از این ذکر شد.

۲. رونوشت نسخه نججوانی متعلق به مرحوم مهدی بیانی.

۳. رونوشت نسخه سالارجنگ متعلق به مرحوم عباس اقبال آشتیانی.

۴. رونوشت نسخه مرحوم مهدی بیانی به خط استاد احمد گلچین معانی که در کتابخانه دانشگاه الهیات و معارف اسلامی مشهد، به شماره ۱۸۹، نگهداری می‌شود. مشخصات آن به قرار زیر است:

خط آن نستعلیق. ۱۵ سطري 15×13 سانتی متر. در چهارشنبه ۳۰ خرداد ۱۳۴۱ش از روی نسخه مرحوم مهدی بیانی و تصحیح شده با نسخه مجلس شورای اسلامی ایران. در رمضان ۱۳۸۴ق برابر دوشنبه ۲۱ دی ماه ۱۳۴۳ش مقابله شده است. نام‌ها و عنوان و جدول صفحات صورتی رنگ، دارای ۵۳ برگ و هر صفحه $21/5 \times 17$ سانتی متر. کاغذ آن مشقی خطدار با

مقدمه مصحح / بیست و نه

جلد گالینگور سبز است. (دانش پژوه، ۵۴۶؛ گلچین معانی، ۱۳۵۰، ج ۲: ۷۱۷) علامت اختصاری آن در تصحیح حاضر «ل» است.

۵. رونوشت نسخه نج giovani، به خط مرحوم استاد احمد سهیلی خوانساری شادروان احمد سهیلی خوانساری کتاب را تصحیح و با یک مقدمه و تعلیقات در سال ۱۳۵۲ با نام گلستان هنر منتشر کرد. تلاش استاد سهیلی برای به دست آوردن نسخه‌های دیگر کتاب، آن‌گونه که خود در پایان مقدمه نوشته است، نتیجه نداد و برای تصحیح متن از رونوشتی که خودش از نسخه نج giovani برداشته بود استفاده کرد. بدیهی است تصحیح یک متن براساس فقط یک نسخه کاستی‌هایی در پی دارد که در تصحیح حاضر مشخص گردیده است. البته استاد سهیلی با دانش و تجربه فراوان علمی توانست در مجموع اثری ارزشمند ارائه دهد، که به مصادق «الفضل لمن سبق» نام او را ماندگار کرده است. (سهیلی خوانساری ۱۳۷۷، مقدمه: «شصت و یک») علامت اختصاری این متن در تصحیح حاضر «س» است.

محتوای گلستان هنر

درباره محتوای گلستان هنر نخستین بار زاخودر در مقدمه روسی ترجمه خود مطالب ارزشمندی نگاشت. ولا دیمیر مینورسکی در این باره می‌نویسد: «مقدمه‌ای که ب. ن. زاخودر بر رساله نوشته براساس مطالعه و بررسی دقیق متن و پژوهش وسیع در منابع معاصر بوده و اضافه بر این، نشانه علاقه و توانایی او در زمینه مباحث هنر ایرانی است. بنابراین مقدمه مذکور را که همسر ترجمه کرده در اینجا آوردم.» (Minorsky, 1 - 40)

این مقدمه را زاخودر در بخش‌های زیر نگاشته که خلاصه آن را در اینجا می‌آوریم:

۱. نویسنده

محل تولد وی قم است. اجداد پدری و مادری او هم در قم زندگی کرده‌اند، و به دلیل مزار مقدس حضرت فاطمه معصومه - سلام الله علیها - خواهر امام هشتم - علیه السلام - سادات و علماء در این شهر مقام و منزلت درخور داشته‌اند و سادات یا میرها رکن اصلی حکومت بوده‌اند. خانواده نویسنده نیز این گونه است.

قاضی احمد بالاترین مقامی که توانسته داشته باشد، مدت ده سال در مشهد مقدس وزارت شاهزاده ابراهیم میرزا، پسر بهرام میرزا برادر شاه طهماسب صفوی، را داشته

است. ابراهیم میرزا شاعر بود «با تخلص جاهی» و هم نقاش و خطاط، در صنایع دستی تووانا و حتی در علوم مختلف مانند طب و ریاضی و نجوم و آشپزی هم دستی داشته و صاحب کتابخانه و کارگاه هنری ارزشمندی بوده است. بنابراین، در آنجا توانسته اطلاعات جامعی جمع آوری کند. بعد از کشته شدن ابراهیم میرزا - که در سال ۹۸۴ق روی داد - شغل‌هایی نیز در دستگاه صفویه احراز کرده است.

۲. آثار قاضی احمد و تاریخ نگارش رساله

غیر از رساله حاضر - که در سال ۱۰۰۵ق تألیف آن را به پایان برد - از مجمع‌الشعراء ناگفته نماند که استاد گلچین معانی می‌نویسد زاخودر در این مقدمه اظهار داشته که نسخه‌ای از مجمع‌الشعراء در مسکو در سال ۱۹۳۵م به دست آمده و از وجود آن خبر داده است، در صورتی که در این مقدمه چنین مطلبی نیست (گلچین معانی ۱۳۵۰: ج ۲: ۵۷۵).

۳. منابع و مأخذ رساله

فهرست مطالب را آورده و در ادامه مأخذ و منابعی که قاضی احمد استفاده کرده را درج می‌کند از قبیل:

- اثری از سیمی نیشابوری در موضوع نقاشی و تذهیب؛
- رساله‌ای از محمود چپ‌نویس؛
- دیوان شعر سام میرزا؛

- رساله منظوم سلطانعلی مشهدی که به طور کامل آن را آورده است؛
- کتاب‌های تاریخی مشهور از نویسنده‌گانی مانند شرف‌الدین بزدی و حافظ ابرو؛
- همچنین مشاهدات عینی مؤلف و ارتباط و ملاقات‌های وی با هنرمندان و
محافل هنری که در نهایت نشان می‌دهد وی در موضوع تأییف کتاب خود بسیار
مطلع بوده است.

زاخودر در ادامه درباره تصویرسازی موجودات زنده در آثار نقاشان بحث می‌کند و می‌نویسد رساله قاضی احمد نخستین اثری است که درباره تصویرپردازی موجودات زنده ثبت شده و آن را در «نظریه دو قلم» توضیح داده است:

«... قلم بر دو نوع آفریده خدای: یکی از نبات آمده دلپذیر، دگر نوع او: نوع

مقدمه مصحح / سی و یک

حیوانی است. که منظور قلم نباتی، قلم کتابت و قلم حیوانی 'قلم مو' است... با بینش الهی اگر قلم موی هنرمند همان اعتبار قلم نی را داشته باشد، قلم مو نیز از جنبه دینی مقدس است. در نتیجه هنر تذهیب... هم شرعی است و حضرت علی - علیه السلام - بانی هم خوشنویسی و هم این نوع هنرها است.»

۴. گستره جغرافیایی رساله

مشاهدات نویسنده و اقتباس از دیگر نویسنده‌گان باعث شده مطالبی تألیف کند که گستره جغرافیایی گستره‌ای دارد. بغداد، عتبات عالیات، مشهد، قم، کاشان، شیراز، هرات، بخارا، تبریز و قزوین، شهرهایی هستند که نویسنده درباره بناها و آثار مکتوب و هنرمندان آن کم و بیش گفت و گو کرده است.

نوشته‌های کهن در موضوع خوشنویسی و نگارگری

دانشمندان و تذکرنهای ایرانی بر حسب مورد در کتاب‌های خود به موضوعات هنری اشاراتی دارند، ولی در میان آنها رساله‌ها و کتاب‌های مستقل که در موضوع «آداب و قواعد خط و خوشنویسی» به زبان عربی یا فارسی نوشته شده، از سده سوم قمری تا امروز، خوب‌خستانه فراوان است و کهن‌ترین آنها به زبان عربی است^۱، ولی از قرن هشتم به بعد رساله‌هایی به زبان فارسی نگاشته شده که تعداد آنها بیش از سی عدد می‌شود. خوب‌خستانه اکثر رساله‌های فارسی در موضوع خط و نقاشی توسط پژوهشگران ایرانی به چاپ رسیده است.^۲

اما رساله‌ها و کتاب‌های مستقل در موضوع نگارگری و هنرهای وابسته به آن بسیار اندک است و تعداد آنها از انگشتان یک دست تجاوز نمی‌کند و بیشتر آنها هم در موضوع شناخت اندیع کاغذ است که با خوشنویسی مشترک است.

۱. رساله الأسن المخترعه من الحروف المبتعدة، تأليف ایوب بن مسلمه در قرن سوم نگاشته شده است. رک: درایتی، ج ۴: ۷۱۰.

۲. همان: ج ۳۷: ۴۹۰ و ۴۹۱. که بیش از سی رساله خطی در آن معرفی شده است و نیز رک: منزوی، ج ۱، ۹۰-۹۴.

استاد نجیب مایل هروی در کتاب کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی چاپ آستان قدس رضوی، سال ۱۳۷۲ تعداد ۲۸ رساله را چاپ کرده است، دیگرانی نیز در این زمینه کوشش کرده‌اند رک: قلیچ‌خانی، حمیدرضا، رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته تهران: ۱۳۷۳.

الف: رساله‌هایی که درباره نگارگری و نقاشان ایرانی نوشته شده و مشهورند عبارت‌اند از:

۱. رساله دوست‌محمد گواشانی (مايل هروي: ۱۳۷۲-۲۵۹؛ ۲۷۵-۲۷۰)
۲. رساله قطب‌الدین محمد قصه‌خوان (همان: ۲۷۹-۲۸۶)
۳. رساله قانون‌الصور، اثر صادقی بیک افشار (همان: ۳۴۵-۳۵۴)

ب: رساله‌هایی که درباره کاغذ و رنگ نوشته شده‌اند:

۱. رساله جوهريه، اثر سيمى نيشابوري (همان: ۴۵-۵۱)
۲. رساله در بيان کاغذ مرکب و حل الوان، نويسته ناشناس (همان: ۵۰۷-۵۱۲)
۳. گلزار صفا، اثر صيرفي (همان: ۲۳۹-۲۵۵)
۴. حلية الكتاب در صنعت دارو دادن کاغذ، نويسته ناشناس (همان: ۴۹۹-۵۰۴)
۵. چند رساله کوچک در رنگ کردن کاغذ (همان: ۵۱۵-۵۴۱)

ج: رساله در هنر صحافی و جلدسازی:

۱. قابل ذکر رساله معروف صحافی سید یوسف حسین است (همان: ۴۵۹-۴۹۴).

د: کتاب‌های چنددانشی:

در میان کتاب‌های چنددانشی و دانشنامه‌ها که به خوشنویسی و نگارگری هم پرداخته‌اند، در آغاز باید از کتاب *نقاش الفنون فی عرایس العيون* (۱۳۷۹)، نوشته شمس‌الدین محمد آملی نام برد. اثر بعدی *مطلع العلوم و مجمع الفنون*^۱، اثر حکیم واجد علی خان است که آن را در سال ۱۲۶۱-۲ در عنوان «در فنّ مصوران و نقاشان» به این موضوع می‌پردازد و آن را در سه اصل و سه فصل به صورتی خلاصه بیان می‌کند: ۱. در بیان اوصاف صورتگران و آلات و ادوات ایشان؛ ۲. قاعده مشق صورتگران؛ ۳. در بیان رنگ‌ها.

ه: مناقب هنروران:

از شاعران و مورخان خلافت عثمانی، دانشمندی به نام مصطفی عالی افندي (۹۴۸-۱۳۹۲) توسط پژوهشکده هنر فرهنگستان هنر به چاپ رسانده است.

۱. این کتاب را نگارنده تصحیح و در سال ۱۳۹۲ توسط پژوهشکده هنر فرهنگستان هنر به چاپ رسانده است. این بخش را در تعلیقات همین کتاب آورده‌ایم.

۱۰۰۸)، کتابی دارد به زبان ترکی به نام مناقب هنزو ران که در این کتاب به سرگذشت خوشنویسان و نقاشان پرداخته است.^۱

برخی احتمال می‌دهند که قاضی قمی در سفر به عتبات عالیات با نویسنده مناقب هنزو ران ملاقاتی داشته و کتاب او را دیده است.^۲ در صورتی که این دو کتاب علی‌رغم شباهت‌هایی که با هم دارند تفاوت‌هایی چشمگیر نیز در آنها از جنبه‌های گوناگون سیاسی و اجتماعی مشاهده می‌شود، مانند تاریخ و محل تولد صاحبان تراجم. قاضی قمی اطلاعات دقیق‌تری از ملاقات‌ها و برخوردهای نزدیک با هنرمندان و جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کرد، ارائه می‌دهد که در نوشته عالی افندی نیست.

نکته‌های پایانی

بیش از نیم قرن از مطرح شدن گلستان هنر می‌گذرد و باید گفت بدیهی است که این اثر همچون هر اثر دیگری مورد نقد و بررسی قرار گرفته و با انتقادها یا تعریف‌هایی مواجه شده است. قاضی قمی با بی‌انصافی و تخطیه شدید هم مواجه شده است.^۳ در اینجا باید به چند نکته اشاره کرد:

۱. در میان اکثر مورخان و تذکره‌نویسان رسم نبوده است که اگر مطالبی از کتاب‌هایی بگیرند منابع و مأخذ را بنویسند. ایشان براساس نظریه خود بخش‌هایی از آن کتاب‌ها را در نوشته خود می‌آورند و با تغییراتی در اصل ولی با شیوه نگارش خود درج می‌کرند

۱. عالی افندی، مصطفی (۱۳۶۹)، مناقب هنزو ران، ترجمه توفیق سیحانی، تهران.

۲. رکت میرزاپی مهر، علی‌اصغر (۱۳۹۱)، «مقایسه تطبیقی گلستان هنر با مناقب هنزو ران»، نشریه هنرهای زیبا هنرهای تجسمی، ش. ۴۹، صص ۴۵-۵۵.

۳. یکی از نویسنده‌گانی که دأب و مشی او در تحالف و تقابل با ارزش‌های فرهنگی ایرانیان است و معتقد است سفرنامه ناصر خسرو ساختگی است و دیوان شاه اسماعیل صفوی (خطایی) از او نیست، و بسیاری از مورخان عصر صفویه را جاعل می‌دانند، مثلاً احسن‌التاریخ را جعلی و روملو را نیز مجھول‌الهویه می‌داند و این قبیل دعویات را به عنوان نوآوری پژوهشی ارائه می‌دهد، درباره مؤلف گلستان هنر نیز همک حرمت کرده و او را با صفاتی مانند میر احمد دروغگو، جاعل گلستان هنر، کتاب قلابی گلستان هنر، نویسنده دروغستان هنر، میر منشی قلابی، و این ادعایه که مؤلف گلستان هنر اصلاً ایرانی نبوده، مطالبی می‌نویسد که در مجموع ارزش پاسخ‌گویی ندارد.

رکت فهرست اسامی و آثار خوشنویسان قرن دهم هجری و نقد و بررسی گلستان هنر، تهران: نشر گستره ۱۳۶۶ و نیز:

رازهایی در دل تاریخ، لنگرود: انتشارات سمرقدن ۱۳۹۶.

بازنگری و خردبینی در تاریخ‌های صفویه، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران ۱۳۹۵.

نگاهی نو به سفرنامه ناصر خسرو، تهران: ۱۳۷۲.

و نیز مدخل: «احمد مشهدی» نوشته محمدحسن سمسار در دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران.

و کمتر کسی تمام یا بخش اعظم نوشته را بر می داشت و آن را به نام خود می نوشت، چرا که در این صورت به آن انتقال گفته می شد. مثلاً همین گلستان هنر را شخصی در دوره قاجار به نام میرزا یوسف لاهیجی دوباره نویسی کرد و آن را احکام الملوك نام نهاد (سهیلی خوانساری ۱۳۷۷، مقدمه: شصت و دو)؛ و نیز غلام محمد هفت‌قلمی دهلوی، در نیمه اول قرن سیزدهم، تذکره‌ای از خوشنویسان فراهم آورده که، بنا به گفته گلچین معانی، در تألیف خود به گلستان هنر نظر داشته و مطالبی که از قاضی احمد نقل کرده و به قلم آورده بدون ذکر مأخذ است (گلچین معانی ۱۳۵۰، ج ۲: ۵۷۵).

۲. متأسفانه، بسیاری از آثار خوشنویسان که به صورت قطعاتی نوشته و در دیوارها نصب می کردند و به خصوصی کتیبه‌هایی که برای مساجد و مشاهد مشرفه می نوشتند و با مواد مختلف مانند گچ یا کاشی یا سنگ و غیره به صورت کاشی‌های معرق، خشتشی و یا گچبری و یا مُبَيْتَت کاری چوبی بوده به مرور خراب شده و در هنگام بازسازی یا دیگر حوادث طبیعی، عمده، یورش‌ها و... از بین رفته است. اینکه قاضی قمی اشاراتی به این آثار می کند و اکنون نشانی از آنها در بنها نیست ممکن است به این علت باشد.^۱

و این شیوه درباره بیان نام شاعران نیز صدق می کرده است که در هنگام نگارش به شعری اعم از یک بیت یا چند بیت به عنوان شاهد مثال استناد می شد، ولی چه بسا از ذکر نام شاعر خودداری می شد مگر آنکه آن بیت و شاعرش معروف بوده است. ۳. باید دیده تیزبین پژوهشگران مغفول از این اصل نباشد که تنها کلام وحی و سخن مستند معصومان (علیهم السلام) مصون از خطاست و هیچ نویسنده یا مورخی ادعایی بر جایز الخطابودن ندارد، بمویژه منقولاتی که از دیگران اخذ گردیده یا شنیده شده باشد و در این میان شناخت عینی معتبرتر است و خوشبختانه قاضی احمد در جای جای کتاب از دیده‌های خود و ملاقات حضوری خویش سخن می گوید که قابل دقت و اعتماد بیشتری است.

با بررسی همه این نوشته‌ها و نیز شباهت‌ها و اختلاف‌هایی که بین آنها وجود

۱. به عنوان نمونه: در آستان قدس رضوی بنا به نوشته مرحوم داشنپژوه: از خطوط و الواح سده دهم و یازدهم که در آستان رضوی هست تنها از لوح مفرغی تاریخ مرگ ابراهیم میرزا و کتیبه طلای سریع آستان رضوی و کتیبه گردآگرد گبد مظہر حضرت ثامن‌الائمه(ع) یاد شده است. رک: مقاله «آستان رضوی در گلستان هنر قمی»، در مجموعه حدیث عشق: داشنپژوه در قلمرو و جستارهای نسخه‌های خطی، ص ۳۵۶، تهران؛ و نیز نامه آستان قدس، دوره ۹، سال ۱۳۵۲، شماره ۴-۱۱۶ صص ۱۲۷-۱۲۸.

دارد، به ویژه آنچه درباره نگارگری و کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی در ایران و در دیگر سرزمین‌های اسلامی تألیف شده است، می‌توان گفت اثر قاضی قمی بر همه این مجموعه‌ها ارجحیتی تام دارد و صاحب اعتبار و ارزش فراوان است.

روش تصحیح

تصحیح انقادی کتاب بر اساس نسخه‌های نه‌گانه – که مشخصات آنها را قبل از معرفی نسخه‌ها آورده‌ایم – انجام پذیرفته است. نسخه‌ای که اساس تصحیح است همان نسخه نخجوانی متعلق به کتابخانه ملی است. آنچه در میان دو قلاب [ ] آورده شده بر حسب ضرورت از نسخه‌های دیگر اضافه و متن تکمیل شده است. در این تصحیح از آیین سجاوندی و ویرایش براساس شیوه‌نامه فرهنگستان زبان و ادب فارسی پیروی شده است.

در تعلیقات سعی شده است مطالبی که دانستن آنها برای دانشجویان و علاقه‌مندان به خوشنویسی و نگارگری ضرورت دارد، حسب موارد چه به صورتی خلاصه و چه در حدّیک مقاله توضیح داده شود و منابع و مأخذ بیشتر و اطلاعات اضافه‌ای برای شرح احوال اشخاص نوشته شود. همچنین، تعدادی از اصطلاحات و واژگان تخصصی خط و نگارگری و هنرهای وابسته، که در کتاب آمده، در بخشی مستقل با عنوان «فرهنگنامه» تعریف و توضیح داده شده است.

حوالش ای که استادان مرحومان احمد سهیلی خوانساری و احمد گلچین معانی نوشته بودند نیز در موقع لزوم با ذکر علامت اختصاری آنان آورده شده است. علامت اختصاری حاشیه احمد سهیلی در بخش تعلیقات همان «س» و گلچین نیز «ل» است. یکی دیگر از مأخذ مورد استفاده در تعلیقات، کتاب اثر آفرینان: زندگینامه نام آوران فرهنگی ایران است که بیشتر مدخل‌های آن را نگارنده این سطور تهیه کرده و با همکاری پژوهشگرانی فاضل نوشته شده و سپس با دقیقی هرچه بیشتر ویرایش شده و زیر نظر اینجانب در سال ۱۳۷۲ منتشر شده است.^۱ با اعتمادی که به نوشته‌های اصحاب تراجم این کتاب دارم مطالب آن را حسب مورد در تعلیقات عیناً آورده‌ام.

۱. اثر آفرینان را دو پژوهشگر فاضل، آقایان حسین محدث‌زاده و حبیب‌الله عباسی، تدوین کردند و سه مجلد کتاب را انجمان آثار و مفاسد فرهنگی منتشر کرد. بعد از تغییر مدیریت، چاپ دوم کتاب در سال ۱۳۷۹ با حذف نام اینجانب از روی جلد انجام پذیرفت، ولی نتوانستند شناسه کتابخانه ملی را تغییر دهند. والی الله المشتكی.

برای راهنمایی پژوهشگران و سهولت دسترسی به مطالب کتاب چندین فهرست
تهیه شده است که عبارت اند از:
آیات؛
احادیث و عبارت‌های عربی؛
کسان؛
گروه‌ها و اقوام؛
جای‌ها؛
کتاب‌ها، کتابه‌ها و مجالس؛
عبارت‌های دعایی؛
ماده‌تاریخ‌ها؛
اشعار فارسی؛
اشعار عربی؛
اشعار ترکی؛
فهرست منابع و مأخذ.
امید است کوششی که در این جهت به کارگرفته شده است خوانندگان را به کار آید.

سیدکمال حاج سیدجوادی

مهرماه ۱۳۹۸

منابع و مأخذ مقدمه مصحح

- ashrafi, Ahsan (1383), *Pishgftar Khلاصه التواریخ*, Tehran: دانشگاه تهران, ص «ن». پازوکی، شهرام (1386)، «معنای صنعت در حکمت اسلامی: شرح و تحلیل رساله صنایعه میرفندرسکی»، خردنامه صدر، ش ۴۸، صص ۹۵ تا ۱۰۶.
- داعی زاده، زهرا (1337)، «گلستان هنر یا کتابی در فنون مختلف نقاشی»، مجله نقش و نگار، ش ۵، ص ۲۳.
- _____ (1317ش)، «تذکره خوشنویسان و نقاشان»، ارمغان، ش ۶، صص ۳۴۴ - ۳۴۵.

دانش پژوه، محمد تقی، فهرست خطی کتابخانه مجلس سنا، تهران
_____، نسخه‌های خطی، دفتر ششم.

(1381)، «آستان رضوی در گلستان هنر قمی»، در مجموعه حدیث عشق: دانش پژوه در قلمرو جستارهای نسخه‌های خطی، ۲ ج، تهران: مجلس شورای اسلامی، موزه و مرکز استناد.

درایتی، مصطفی: فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فتحا)، ج ۲۷، تهران، ص ۹۷.

سمسار، محمدحسن (1375)، «احمد مشهدی»، در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

سهیلی خوانساری، احمد (1377)، «مقدمه گلستان هنر»، تهران: منوچهری.

شمس الدین آملی، محمد بن محمود (1379)، *نفائس الفنون فی عرایس العيون*، ۳ ج، تهران: اسلامیه.

عالی افندی، مصطفی (1369)، *مناقب هنروران*، ترجمه توفیق سبحانی، تهران.
فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی، ج ۲، ص ۲۴۸.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۴۴، تهران، ص ۳۸.

فاضل، محمود (1361)، فهرست نسخه‌های خطی دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

قلیچ‌خانی، حمیدرضا (1373)، *Rasalati در خوشنویسی و هنرهای وابسته*، تهران: روزنه.

قمی، احمد (1383)، *Khلاصه التواریخ*, تصحیح احسان اشرافی، ۲ ج، تهران: دانشگاه تهران.

- گلچین معانی، احمد (۱۳۵۰)، *تاریخ تذکره‌های فارسی*، ۲ ج، تهران: سناپی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲)، *کتاب آرائی در تمدن اسلامی*، مشهد: آستان قدس رضوی.
- محمدزاده، حسین و حبیب‌الله عباسی (۱۳۷۷ - ۱۳۸۰)، *اثر آفرینان*، ۶ ج، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مدرسی طباطبایی، سیدحسن (مصحح) (۱۳۵۴)، *خلاصه‌البلدان*، قم.
- منصوری، فیروز (۱۳۹۶)، *رازهایی در دل تاریخ*، لنگرود: انتشارات سمرقند.
- _____ (۱۳۶۶)، *فهرست اسمی و آثار خوشنویسان قرن دهم هجری و نقد* و بررسی گلستان هنر، تهران: نشر گستره.
- _____ (۱۳۹۵)، *بازنگری و خردبینی در تاریخ‌های صفویه*، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- _____ (۱۳۷۲)، *نگاهی نو به سفرنامه ناصر خسرو*، تهران: چاپخش.
- منزوی، احمد، *فهرستواره نسخه‌های خطی*، تهران.
- میرزابی مهر، علی‌اصغر (۱۳۹۱)، «مقایسه تطبیقی گلستان هنر با مناقب هنروران»، *نشریه هنرهای زیبا هنرهای تجسمی*، ش ۴۹، صص ۴۵-۵۵.
- نحوانی، حاج حسین (بهار ۱۳۳۶)، *مجله دانشکده ادبیات تبریز*، س ۹، ش ۱، ۱۶-۱.
- نراقی، حسن (مهر ۱۳۵۳)، «گلستان هنر، سرگذشت این کتاب»، *مجله هنر و مردم*، دوره دوازدهم، ش ۱۴۴.
- نراقی، ملا احمد (بی‌تا)، *خزانی، حسن حسن‌زاده آملی*، تهران: چاپ علمیه اسلامیه.
- واجدعلی خان (۱۳۹۲)، *مطلع العلوم و مجمع الفنون*، تصحیح و تعلیقات سید کمال حاج سید جوادی، تهران: پژوهشکده هنر.

T. Minorsky, *Calligraphers and Painters, A Treatise by Qadi Ahmad Son of Mir Monshi* (circa A. H. 1015/ A. d. 1606), translation from the Persian by V. Minorsky, with an introduction by B. N. Zakhoder, translated from the Russian, Washington.

Qadi Ahmad Ibrahim b. mir munshl al- Husayni, *Traktat o kalligrafah i khudzhnikah*, 1596- 1005, Moscow- Leningrad, 1947.

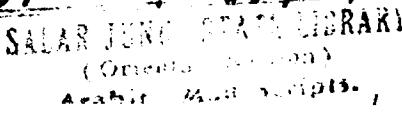
بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اَنْيَا مَأْتُ تَوْلِيْاً جَدِيداً بِعَيَا اَنْرِيْشِرْ ہَرْ صَنْفِ حِوَا وَارِقْ سَكَا
مُنْدَى اِزْلِ صَحِيفَةٍ مُكْتَبَتْ تَرْ اَرْكَلْ فَرَزْ وُوشْتَمْ رَقْضَا
حدْ وَسَاسْ سَقْوَنْ باَطْلَاصْ صَنْبَعْ رَانْ پَرْ کَرْ صَنْجْ نَوْزْ کَارْ بَوْ قَلْوَنْ
بِرَادْ بَيْاضْ تَوْلِيْمُ اللَّهِ هَمْ وَرْجِيْمُ النَّهَايَا لِلِّلِيلِ طَعْ سَاخْتَوْكْ
پَرْ دُونْ اِزْمِیْسْ رَاقِمْ صَحِيفَةٍ کَوْلَقْمُو وَارِیْمُو وَارِیْطُونْ رَائْسَادْ کَرْ مَرْعَى
وَارِرْ رَا بَاوْ رَاقِیْ الْوَانْ بَهَارْ وَخَرَانْ مُرْتَسَدْ اَوْهْ رَتْ سَانْجَمْ
نَوْزْ چَارْ وَيَا رَعْمَصْ زَانْ وَکَامْ کَامْ اِزْنِیْمَدْ کَیْ نَمْ اِزْرَجْمَهْ نَهَايَا فَنْکَهْ
تَلْکَاهِیْ سَدْرَیْمِیْ چَوْمِ دَانَا زَلْكَلْتْ بِرْ سَهْرَیْ دَانَا وَدَرْ یَوْ دَکَالْ بَرْهَیْ
کَهْ جَدْ وَلَ شَرْقِیْسْ لَعَاظْمَخِیْنِ الْهَوَايَا اَنْ وَهَانْ فَنْوَدَهْ وَفَوْحْ اَسَادْ
رَقْعْ مَرْفَعْ وَجَوْدَرْ اَسَنْ رَنْتَیْتْ اَرْزَوْهْ عَازْفْ تَقْ عَالَمْ اَنْیَ
خَاکْلَوْرِیْشْ هَمْ عَجَمْ وَمِعْ عَرْبْ نَهْ رَشْخَ جَامْ کَرْ مَشْ سَلَسِیْلَهْ
رَخْ ہَوَا یْ حَرْمَشْ حَبَرْسِلْ وَبَرْ آکَلْ دَوْلَادْ فَغْ نَالْ کَھْتَ کَہْ
جَبَیْهِ اَنْ اَوْرَاقِ اَیَّانْ مَرْوَطْ نَیْتْ وَبِیْ سَارَانْ تَلْہَتْ اَشَانْ

جَمْهُورِیْا

مَحَلَّلِ دِینِ مَصْبُوطْ خَصْوَهْ بَرْ اَمِیْلَمْ کَشَاکِیْ کَرْ قَلْمَ روْجَوْدَ پَدْرَ قَوْلَهْ

عَبَاوَنِیْ مَصْنَوْلَ نَیْتْ وَبِیْ طَاعَهْ اَوْطَاعَیْ بَجَنْبَهْ قَبُولْ مَرْقَمْ

۱۰۵

مرحاتت ذکر شیه ؟ بود حج احراز سرمه
بر از بیار کن که فشار دست رفاقت آزادی
متجاز شده بود دادی طلا صیروی خوده بود
هاید وارلو دکه بحث لیک لیک حاجان
طیف اخ پاکی خود و هات این هم صریح
ساید که بوسکامی متوجه وطن پارف کرد
و بلات بوریار فرزند ارجمند سیر احبا قدم
شرف کرد ای ساله آنام پیش داده شد
اکرم امان

از زیر

بدهی مهتم تابعانه مهد
از این راه خواه

صفحة نخست دستنویس کتابخانه ملی (نخجوانی)، «ن»

۱۸۴

کار بسیار است در پیش قلم   کذلیکن وقت تحریر کم
اد الطافت للهی بهرم   مام سعیت در برداشتم
آدم این داستان را تھام   دو حشم ہوی و ذکر جمل
و الحمد لله رب العالمین و الصمد عزیز
علی خیر خلقه سید الابرار یا ذهن
الا مسیا والمعین
برحمکنیا احمد

الجبن

Subject No.....
Date Due.....

چن پروردست دیگر زده است و در اینست که در هر یک دو و در هر چهارمین ایام او را بخواهد هر چهارمین بیان
و صحیح در آن شنیده باشند و باز هر چهارمین بیان دوست نعمت نعمت از دوستان که در هر چهارمین دو روز کجا
تر این دست کار بر علاوه هر چهارمین که حضرت علی برای اغدو عده اول همان چهارمین که روی حق است قلم خود چشم
لشی و در این بایانها در پرسیده که اقتصاد این را که اکبر ام الاعظی علام القاعد و صدر شهادت برین میگردید
و ادعا کردند این اول حقیقت اتفاق نیست قلم خود را پرسید نعمت زاده ننم زاده ننم پرسید نعمت فردی ای
سیده زینه فرمودند و زنگنه زنگنه بخوبی خوبی سبقت نکننات و مختار و تائشی افضل کننات افرادی ای و عرضی ای
خرف خارجی احصل ای ای و عرضی ای و عرضی خوش خود بدان سردمی سیری ای کسوسی شنگنک ای زیبایی خوش خونی

کان نزدیش نیز باشند و زدن بیش تیره ای و فریاد هر کسی که در کنده فرش شنیز کار بر در چهارمین خود را
کرده بگذرانند بین چهارمین کامیت کامیت کامیت مردی کرد که من روی یک کشی خود را کاه در زندگانی همچنان
دین شمشای ای و بیش فخری و اصحاب ملکه ای ایش ای و فخری ای خود مخفی خود مخفی خود مخفی خود مخفی خود
کمید همراه خود شد عالم کلیدنی خود مخفی خود
ادمه و پذیر نه خدا کشیده ای و بیش فخری
از دور زدن کار خود را و زنگ قلم ای
دشت نه ای
دشت نه ای
بهم سایه ای
متحمی و برجوار است و متحمی حضرت ای
متحمی و برجوار است و متحمی حضرت ای ای